

Hans Kronenburg

De PKN – een ‘prote-lieke’ kerk

In dit artikel wil ik aandacht vragen voor het feit dat de Protestantse Kerk in Nederland niet alleen protestant is, maar ook katholiek – ze is, om met Willem Barnard te spreken, een ‘prote-lieke’ kerk.²

Protestant

Dat de PKN een *protestantse* kerk is, daarop is de laatste jaren veel nadruk gelegd. In allerlei publicaties is daar aandacht aan besteed. Ik geef drie voorbeelden:

In 2003 verscheen de bundel *Protestants geloven. Bij bijbel en belijdenis betrokken*, onder redactie van M. Barnard, L.J. van den Brom en F. de Lange,³ een theologische bezinning op de identiteit van de PKN, toegespitst op het thema van de verhouding tussen Schrift en belijdenis in het hedendaagse geloofsverstaan. Er komen vragen aan de orde als: kunnen we vandaag de dag nog volstaan met de gereformeerde en lutherse belijdenisgeschriften van de zestiende eeuw? Moeten we niet op zoek naar nieuwe vormen van belijden? Zijn belijdenisgeschriften *überhaupt* nog ‘een stok om te gaan’ (Noordmans), of zijn ze een blok aan het been? Welke betekenis heeft het reformatorisch adagium *sola scriptura* (alleen de Schrift) eigenlijk voor de identiteit van de PKN en hoe *lezen* we de Schrift dan als gelovigen van de 21^e eeuw? Dit eerste gezamenlijk project van PKN-theologen is een schoolvoorbeeld van de confessionele en theologische veelkleurigheid die onze kerk kenmerkt: ieder levert zijn/haar bijdrage, maar veel onderlinge samenhang is er niet in te ontdekken.

In oktober 2004 verscheen een themanummer van *Kerk en Theologie*, getiteld *Protestantisme: verkenning van een begrip*,⁴ met onder meer bijdragen van F.G.M. Broeyer over de achtergrond van het woord ‘protestants’ (voor het eerst gebruikt op de Rijksdag van Spiers, 1529 en afgeleid van het werkwoord *protestari*, ‘publiekelijk verklaren’) en van A.H.C. van Eijk over ‘Het protestantisme moet blijven’. Deze rooms-katholieke auteur pleit ervoor dat protestanten en katholieken elkaar wederzijds bevragen op de *sterke* kanten van hun identiteit, die tegelijk ook het meest vatbaar zijn voor pervertering – aan RK kant is dat de nadruk op het gezag, aan protestantse kant het opkomen voor de vrijheid van

een christenmens – en hij hoopt dat beide tradities kritisch naar zichzelf gaan kijken, zich bekeren en elkaar niet langer uitsluiten, maar wederzijds aanvullen en verrijken. Je zou dus kunnen zeggen: voor van Eijk is het doel van de oecumene bereikt wanneer een protestant met Willem Barnard kan zeggen: ik ben ‘prote-lijk’ en een katholiek: ik ben ‘kathe-stant’.⁵

In juni van 2007 verscheen *Protestants Pamflet. Positiebepaling van Op Goed Gerucht ten aanzien van de ontwikkelingen binnen de Protestantse Kerk*⁶, qua vorm verwant aan de *Barmer Thesen* van de Belijdende Kerk (er wordt steeds iets gesteld en iets anders verworpen), maar qua inhoud is dit document wel ‘van een andere geest’: men weet zich verbonden met de moderne cultuur en wil daarmee kritisch in gesprek gaan, maar het resultaat is naar mijn inzicht een postmodern cultuurprotestantisme, waarin het woord ‘kerk’ vele malen voorkomt, maar zonder dat het inhoudelijk wordt gevuld.

Wat mij nu in alle drie de genoemde voorbeelden opviel is, dat nergens of bijna nergens verwezen wordt naar het feit dat de PKN een onderdeel is van de *catholica*, of breder – met Van Ruler – dat de reformatie slechts een *moment* is in de traditie van de *catholica*.⁷ Deze publicaties ademen een exclusief *protestantse* geest. Daar is niets tegen, maar het is *nu* de tijd om aandacht te vragen voor de andere kant van de medaille en het accent te leggen op het *katholieke* gehalte van de PKN. Niet alleen onder theologen, maar ook in de kerk: in de plaatselijke gemeente en in de ambtelijke vergaderingen. Want het katholiceitsbesef – d.w.z. het besef dat we alleen maar kerk kunnen zijn ‘in verbondenheid met de kerk van alle tijden

katholiceitsbesef
dreigt weg te zakken

en alle plaatsen’ – dreigt weg te zakken. De PKN dreigt een verburgerlijkte, amechtig achter de geest van de tijd aan lopende dienstverleningsorganisatie te worden. Het meest sprekende symbool daarvan is het rijdende miniatuurkerkje, dat in Utrecht gehoord kan worden om elders in het land, op markpleinen en festivals, dienst te doen als ‘stiltecentrum’. De verkneuterij ten top! Daarom werd het tijd voor de uitgave van de bundel *Wij zijn ook katholiek*, waarin wordt opgeroepen tot een kerkbrede bezinning op de betekenis van artikel 1 van onze kerkorde: ‘De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en *katholieke* of algemene christelijke Kerk, die zich, delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God’.

Katholiek

Het zijn overigens niet alleen de auteurs van de bundel *Wij zijn ook katholiek* die aan de bel trekken en aandacht vragen voor het thema ‘katholiceit’. Ook anderszins wordt er aandacht voor gevraagd. Ik meen dat te kunnen afleiden uit een aantal recente evenementen:

1. De presentatie in de Utrechtse Janskerk op 26 september 2007 van deel 1 van het *Verzameld Werk* van A. A. van Ruler, de theoloog die een halve eeuw geleden op indringende wijze het thema ‘katholiceit’ aan de orde heeft gesteld. In zijn artikel ‘Taak en toekomst van het protestantisme in Nederland’ schrijft hij: ‘*De reformatie was geen nieuwbouw. Zij was ook geen verhuizing. Maar zij was een grote schoonmaak van en in de sinds eeuwen bestaande ene katholieke kerk van Christus. Wanneer men met dit inzicht ernst maakt, dan zal men ook omgekeerd er de nadruk op leggen, dat men dan nu ook in deze gereformeerde gestalte waarlijk en ten volle katholieke kerk moet willen zijn en daarom katholiek in al zijn denken en gedragingen. De katholiceit van de kerk herontdekken is in de twintigste eeuw het gebod van het ogenblik van het protestantisme*’.⁸ Zoals het er nu uitziet zou ook in de eenentwintigste eeuw, met

haar niet te stuiten globalisering, de herontdekking van de katholiciteit wel eens de grote uitdaging voor de kerk kunnen worden.⁹

2. De op 29 september 2007 eveneens in Utrecht gehouden oecumenische viering van de 25e verjaardag van het rapport *Doop, Eucharistie en Ambt*, in 1982 uitgegeven door de sectie Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken. Volgens L.H. Hoedemaker, één van de opstellers van het rapport, willen deze teksten gelezen worden als de neerslag van een omvattende visie op ambt en sacrament, waardoor de traditionele taalvelden worden overstegen en allerlei verschilpunten t.a.v. het ambt en de sacramenten gezien worden als *verschillende expressies van één gezamenlijke Traditie* (= die van de *catholica*).¹⁰ Dat was een grote stap vooruit. Des te teleurstellender was het dat maar weinig kerken, in elk geval niet de Nederlandse lutheranen, hervormden en gereformeerden, dit rapport lazen – zoals gevraagd was – vanuit de vraagstelling: kunnen jullie in deze teksten *het geloof van de kerk der eeuwen* herkennen en zijn jullie bereid *van daaruit* kritisch naar je eigen traditie te kijken? In plaats daarvan las men ze – omgekeerd – door de bril van de *eigen* traditie, zodat signalen uit *andere* tradities niet werden gehoord als serieuze uitdagingen. Achteraf valt deze manier van kijken niet anders te benoemen dan als een onvermogen tot katholiek denken. Zijn we na 25 jaar oecumenische dialoog verder gekomen? Op papier misschien wel, maar ook in ons denken?

3. De jaarlijkse Noordmansdag, op 4 oktober 2007 te Amersfoort, waar de discussie tussen G. van der Leeuw en O. Noordmans uit de jaren dertig van de vorige eeuw over de betekenis van de liturgie centraal stond, en die als inzet had de vraag naar de normativiteit van de Reformatie. Terwijl Noordmans zich beroept op de gereformeerde belijdenis, beroept Van der Leeuw zich op de oecumenische credo's. Noordmans denkt vanuit de Hervormde Kerk, van der Leeuw vanuit de *Una Sancta*. Ze gaan met elkaar in debat, fel en op het scherpst van der snede, maar steeds op hoog niveau, binnen de ruimte van de *catholica*. Beide theologen hadden dan ook het thema katholiciteit hoog in het vaandel.

4. De studiedag over het ambt van predikant *De Dominee voorbij?* op 5 oktober 2007, ook al in Utrecht (de stad van de *catholica!*), waar de protestantse theoloog R.H. Reeling Brouwer de predikant definieerde als de representant van de *catholica* in de plaatselijke gemeente¹¹ en waar o.a. door hem en door de niet minder protestantse H. de Leede onbekommerd gepleit werd voor een bepaalde vorm van persoonlijke *episcopè*.

Kortom, het thema katholiciteit zit in de lucht. Maar: wat verstaan we nu precies onder 'katholiciteit'? Dat mysterieuze woord, dat de een als muziek in de oren klinkt en de ander nerveus maakt, is door de eeuwen heen zo verschillend geïnterpreteerd, dat het niet zo eenvoudig is om in een paar woorden te zeggen wat het betekent. In de bundel *Wij zijn ook katholiek* valt er uiteraard veel over te lezen, maar hier wil ik volstaan met een citaat uit de verklaring 'Geroepen om de ene kerk te zijn', die in 2006 door de negende assemblee van de Wereldraad van Kerken, gehouden in Porto Alegre (Brazilië), is aangenomen. In deze verklaring wordt een aanzet gegeven tot een oecumenische ecclesiologie aan de hand van de vier eigenschappen (*notae*) van de kerk: haar eenheid, heiligheid, katholiciteit en apostoliciteit. Over katholiciteit zegt de tekst:

'De katholiciteit van de Kerk brengt de volheid, integriteit en volledigheid van haar leven in Christus door de Heilige Geest in alle tijden en op alle plaatsen tot uitdruk-

*verschillende
expressies van één
gezamenlijke traditie*

king. Dit mysterie komt tot uitdrukking in iedere gemeenschap van gedoopte gelovigen waarin het apostolisch geloof wordt beleden en geleefd, het evangelie wordt verkondigd en de sacramenten worden gevierd. Iedere kerk is de katholieke Kerk en niet enkel een deel daarvan. Iedere kerk is de katholieke Kerk, maar niet het geheel daarvan. Iedere kerk maakt haar katholiciteit waar wanneer zij in gemeenschap met de andere kerken is. Wij bevestigen dat de katholiciteit van de Kerk het meest zichtbaar tot uitdrukking wordt gebracht in het delen van de heilige communie en in een wederzijdse erkend en verzoend ambt'.¹²

Protestants-katholiek

En nu willen de auteurs van de bundel *Wij zijn ook katholiek* in de gesecculariseerde westerse wereld van de 21^e eeuw een krachtig protestants getuigenis geven (*protestari!*) voor het *katholiek* gehalte van de Protestantse Kerk in Nederland. Waarom doen ze dat, wat is het belang daarvan?

diachroon en
synchroon katholiek

Allereerst is het van belang voor *de PKN zelf*, haar leden, haar ambtelijke vergaderingen, haar aankomende en haar dienstdoende predikanten. Niet alleen om theologische redenen, maar ook als tegengif tegen de moedeloosheid: bij alles wat we denken, zeggen en doen mogen we beseffen dat wij de eersten niet zijn, die met vallen en opstaan proberen kerk te zijn, maar dat miljoenen ons voorgingen (*diachrone* katholiciteit); en ook: dat de kerk niet ophoudt aan de grenzen van de plaatselijke gemeente, ons dorp, onze stad, ons land, maar dat we onderdeel zijn van een *world wide web* (*synchrone* katholiciteit). In dat verband wil ik iets noemen wat mij persoonlijk altijd weer ontroert: als ik op zondagmorgen in de kerk zit temidden van een handjevol (meestal oudere) broeders en zusters, dan troost het me te mogen weten dat op datzelfde moment in de Bijlmer of in Afrika een jonge levenskrachtige gemeente samenkomt om de liturgie te vieren – anders dan wij, maar verbonden in hetzelfde geloof. Dat heeft alles met katholiciteit te maken!

Maar het benadrukken van het katholiek gehalte van de PKN is ook van belang voor haar gaan en staan in de *oecumene*. Wij sluiten ons niet op in een protestants hoekje van de wereldkerk, maar nemen met vreugde onze plek in binnen de oecumene. Zelfbewust, maar ook met een flinke dosis zelfkritiek, gedachtig aan het oer-reformatorische gezegde: *christianus mihi nomen, reformatus cognomen* – ‘christen is mijn naam, gereformeerd mijn bijnaam’. Daarom nemen we er geen genoegen mee als de rooms-katholieke kerk – onze belangrijkste oecumenische gesprekspartner – ons niet beschouwt als kerk, maar als een ‘kerkelijke gemeenschap’. We verstaan onszelf op grond van onze belijdenis, onze kerkorde en onze liturgie als gestalte van *dezelfde catholica* als die waarvan *zij* deel uitmaakt en we zeggen tegen haar – met de aanvankelijke titel van onze bundel: ‘Ook *wij* zijn katholiek’ – niet alleen jullie! Ja, zeggen we erbij: soms, b.v. als het gaat om de plaats van de vrouw in de kerk, zijn we zelfs katholieker dan jullie.¹³

Maar ook in het gesprek met de evangelicale beweging is het thema van de katholiciteit aan de orde. Wanneer de Charismatische Werkgemeenschap Nederland en de Nederlandse Lukasorde in hun onlangs gepubliceerde Verklaring aandacht vragen voor ‘de bruikbaarheid van de dienst der genezing in onze traditie’ en de ziekenzalving als teken van ‘heling’, dan zullen velen van ons zich daar enigszins ongemakkelijk bij voelen, gezien onze sterk verbaal en rationeel gekleurde protestantse traditie, maar het komt voort uit de veel symboolgevoeliger en sacramenteler georiënteerde geloofsbeleving van de vroege kerk, zoals die bewaard is gebleven in grote delen van de *catholica*. Doen we daar iets mee, zodat

b.v. de orde voor de ziekenzalving die in ons Dienstboek is opgenomen meer zal blijken te zijn dan een dode *forma*?

Ten derde is het accentueren van het katholieke gehalte van de PKN ook van belang voor haar relatie met de *cultuur* waarin we leven. Een kerk die belijdt dat ze katholiek is, weet van een alternatief voor de twee grootste uitdagingen van deze tijd: de globalisering enerzijds en het postmodernisme anderzijds. Ze weet zich geroepen om samen met christenen uit de hele wereld te werken aan wat R. Schreier noemt een 'nieuwe katholiciteit'¹⁴, gekenmerkt door inclusiviteit en volheid van het geloof, in een kader van interculturele uitwisseling en communicatie. Niet kritiekloos, maar luisterend naar 'wat altijd, overal en door allen' geleerd is (Vincentius van Lerinum).¹⁵ Vergeten we dat laatste, dan zijn we overgeleverd aan de waan van de dag, raken we verstrikt in onze eigen culturele context en rest ons slechts de 'parvenue-achtige voorkeur voor de eigen mening' (Noordmans).¹⁶

*katholiciteit zit
in de lucht*

Wij zijn ook katholiek

In de bundel *Wij zijn ook katholiek. Over protestantse katholiciteit* vraagt een kerkbrede groep van twaalf auteurs, ieder vanuit zijn/haar eigen invalshoek (hermeneutisch, historisch, dogmatisch, liturgisch, kerkrechtelijk, oecumenisch, missionair) aandacht voor het feit dat de PKN gestalte is van de katholieke kerk van Christus, waarvan wij met artikel 27 van de NGB belijden 'dat zij er geweest is van de aanvang der wereld af en er zijn zal tot het einde toe' en: 'dat zij niet gelegen is in, gebonden aan, of beperkt tot een bepaalde plaats of ook gebonden aan bepaalde personen, maar dat zij 'verbreid en verstrooid is over de gehele wereld'.¹⁷

Er zijn in de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme gelukkig steeds theologen geweest die de katholiciteit hoog in het vaandel hadden en die als 'kerkvaders' van de Protestantse Kerk in Nederland mogen gelden – te beginnen in de zestiende eeuw met Luther, Melanchthon en Calvijn, via Voetius, J.H. Gunning Jr en H. Bavinck naar de twintigste eeuw met O. Noordmans, G. van der Leeuw, G.C. Berkouwer, J.M. Gerritsen, A. A. van Ruler, W.A. Tukker, H. Berkhof, W. Aalders en C.W. Mönnich. Helaas allemaal mannen, maar katholiek denkende vrouwelijke theologen ben ik niet of nauwelijks tegengekomen. Waren ze er niet? Of konden ze het in de protestantse kerken niet uithouden en zijn ze overgegaan naar de romeins-katholieke kerk, zoals b.v. Cornelia de Vogel, in 1944? Hoe dan ook, bovengenoemde theologen worden in de bundel *Wij zijn ook katholiek* geportretteerd als 'heiligen ons voorgegaan', die ons ook vandaag nog kunnen inspireren om als pelgrims onderweg te blijven naar de *una sancta catholica*, de ene heilige katholieke kerk van Christus.

Hervormingsdag op Allerheiligen?

Daarmee kom ik bij mijn laatste punt. De bundel *Wij zijn ook katholiek* is gepresenteerd op 31 oktober 2007 – Hervormingsdag, een typisch protestantse gedenkdag – aan de vooravond van Allerheiligen – een in veler ogen typisch rooms-katholiek feest. De redactie meende met de keuze van die datum in het spoor van Luther te gaan, die – althans volgens Melanchthon – zijn 95 stellingen over de aflat op 31 oktober aansloeg aan de deur van de slotkapel te Wittenberg. Hij deed dat om een debat uit te lokken met de theologen van zijn faculteit. Het historisch gehalte van deze gebeurtenis moge tegenwoordig sterk betwijfeld, zo niet ontkend worden,¹⁸ in de

*PKN zelfbewust
en zelfkritisch in
de oecumene*

context van dit artikel kan ik het niet laten te verwijzen naar een artikel van de lutherse kerkhistoricus W.J. Kooiman, waarin hij schrijft dat Luther zijn stellingen niet op 31 oktober aansloeg, maar op 1 november, getuige zijn verwijzing ernaar in 1532: 'In het jaar 1517 begon ik op de dag van Allerheiligen voor het eerst tegen de paus en de aflaten te schrijven'.¹⁹ Hoe dat ook zij, dat hervormingsdag en Allerheiligen in elkaar overlopen is niet zozeer historisch, maar vooral oecumenisch interessant. Het ging Luther niet om de stichting van een nieuwe kerk, maar om de her-vorming van de al 1500 jaar bestaande *ecclesia catholica*, en hij wist zich daarin verbonden met 'alle heiligen hem voorgegaan'. Dat hem dit niet gelukt is – daarvan draagt zowel Rome als de Reformatie tot op vandaag de dag de gevolgen als een schuld met zich mee. Gelukkig is er bij Rome sinds Vaticanum II een nieuwe waardering ontstaan voor Luther, terwijl omgekeerd de Reformatie begint in te zien, dat men teveel overboord heeft gezet, zodat een PKN-gemeente anno 2007 met het nieuwe Dienstboek in de hand niet alleen Hervormingsdag, maar ook het feest van Allerheiligen met vreugde kan vieren, ter gedachtenis van allen die ons zijn voorgegaan.

katholiciteit van
protestantisme heeft
oude papieren

We kunnen de kerkgeschiedenis van de afgelopen 500 jaar niet ongedaan maken, maar 'we' – en dan bedoel ik zowel de *ecclesia catholica romana* als de *ecclesia catholica reformata* - kunnen wel terugkeren van onze dwaalwegen en ons bekeren tot het Hoofd van de ene wereldwijde *ecclesia catholica*: Christus – om van Hém uit kritisch naar onze *eigen* traditie terug te kijken.²⁰ In elk geval zou er al veel gewonnen zijn als er binnen de PKN een debat ontstond over de vraag wat het nu precies betekent dat haar beste theologen de hervorming altijd verstaan hebben als een moment – niet meer en niet minder – in de traditie van de *catholica*. Aan dat debat wil de hier besproken bundel een bijdrage leveren. Ik hoop dan ook dat het tot een echt kerkelijk gesprek zal komen over het katholiek gehalte van de PKN – tussen theologen, maar ook in de plaatselijke gemeente, in kerkenraden, classicale vergaderingen en werkgemeenschappen van predikanten – en waarom óók niet: in de synode. Immers het hart van de reformatie staan op het spel!

Dr. J. Kronenburg (1936) is emeritus-predikant van de Protestantse Kerk in Nederland. In 2003 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift Episcopus Oecumenicus. Bouwstenen voor een theologie van het bisschopsambt in een verenigde reformatische kerk (IIMO Research Publications 62), Zoetermeer 2003. Tot eind 2007 was hij adviserend lid van het bestuur van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van de inleiding die de auteur heeft gehouden bij de presentatie van de door hem en Dr R. de Reuver geredigeerde bundel *Wij zijn ook katholiek. Over protestantse katholiciteit*, Protestantse Pers, Heerenveen 2007.
2. Willem Barnard, *Anno Domini. Dagboeken 1978-1992*, Prom, Amsterdam 2004, p. 76. De auteur, in 1988 overgegaan van de NHK naar de Oud-Katholieke Kerk, merkte in 2004 tot zijn schrik dat hij ingeschreven stond bij de toen net gevormde Protestantse Kerk in Nederland. 'Maar ik wil niet te boek staan als een 'protestant'. Ik blijf dus maar wat ik toch al was: een stukje verleden tijd. Voltooid verleden, hervormd. Trouwens, vaak heb ik, desgevraagd, mijzelf schertshalve 'proteliek en kathestant' genoemd.'
3. Uitgave Boekencentrum, Zoetermeer.
4. *Kerk en Theologie* 55/4, oktober 2004.
5. Zie noot 1.
6. De tekst is te vinden op www.opgoedgerucht.nl.

7. A.A. van Ruler, *Reformatiorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Brand, Hilversum/Antwerpen 1965, passim.
8. A.A. van Ruler, 'Taak en toekomst van het Protestantisme in Nederland', in *Blij zijn als kinderen. Een boek voor volwassenen*, Kok, Kampen 1972, p. 209.
9. Zie R. J. Schreier, *The New Catholicity. Theology between the Global and the Local*, Orbis Books, Maryknoll/New York 1997, 2004⁷.
10. L.A. Hoedemaker, 'De Limateksten. Een terugblik na vijf en twintig jaar'. Inleiding op de studiedag, '25 jaar rapporten *Baptism, Eucharist and Minsity*, over de betekenis van de BEM-rapporten voor de Nederlandse kerken, De Driehoek, Utrecht, 29 september 2007.
11. De lezing van R. Reeling Brouwer en een verslag van de studiedag zijn te vinden op de website van de PThU: www.protestantsetheologischeuniversiteit.nl (forum).
12. 'Text on Ecclesiology. Called to be the One Church. An invitation to the churches to renew their commitment to the search for unity and to deepen their dialogue', par. 6. De Engelse tekst is te vinden in *The Ecumenical Review* 58 (2006), pp. 112-117. (Voorlopige) Nederlandse vertaling: *Raad van Kerken, Amersfoort*.
13. Zie M. Gosker, 'Ambt en katholiciteit. Soms zijn wij katholieker' in *Wij zijn ook katholiek*, pp. 127-140.
14. Zie noot 8.
15. Zie A. van de Beek, 'Cultuur en katholiciteit. Vasthouden wat overal, altijd en door allen geleerd is', in *Wij zijn ook katholiek*, pp. 189-202.
16. O. Noordmans, 'De kerkorde van de toekomst' (1933), in *Verzamelde Werken* 5, Kok, Kampen, 1984, p. 157.
17. Zie *Belijdenisgeschriften voor de Protestantse Kerk in Nederland*, ingeleid door dr. Klaas Zwanepol, Boekencentrum, Zoetermeer/Heerenveen 2004, p. 183.
18. Zie S. Hiebsch en M. van Wijngaarden (red.), *Martin Luther, zijn leven, zijn werk*, Kok, Kampen 2007, p. 81v.
19. W.J. Kooiman, 'Hervormingsdag op Allerheiligen. Herdenken wij de Reformatie op de verkeerde datum?', *NRC*, 31 oktober 1959.
20. Vgl. het belangrijke document van de Groupe des Dombes, *Pour la conversion des Églises*, Centurion, Paris 1991. Engelse editie: *For the conversion of the churches*, WCC Publications, Geneva 1993.